

SARMIZEGETUSA DE LA SFÂRȘITUL ANTICHITĂȚII PÂNĂ ÎN EVUL MEDIU (II)

Gică BĂEȘTEAN

Muzeul de Arheologie Sarmizegetusa

Așezarea la confluența dintre Ardeal, Banat și Țara Românească a însemnat pe lângă trecutul glorios de lupte, în care se remarcă Iancu sau Ioan de Hunedoara, o legătură importantă pentru românitatea care s-a văzut adesea despărțită din cauza vicisitudinilor politice temporare, o adevărată punte culturală peste timp și prin istorie. Din păcate mutarea centrului de greutate înspre Hațeg și ruralizarea Sarmizegetusei, devenită o simplă moșie care va fi supusă partajelor familiale medievale, coroborat cu lipsa unei politici coerente de preservare, vor avea ca rezultat distrugerea treptată și ireversibilă a orașului roman.

Dar, oricât ar părea de ciudat, marile distrugerii nu datează din epoci foarte îndepărtate și de mare instabilitate. Planuri și măturii ale unor cărturari medievali, ale unor ofițeri austrieci sau ai unor oameni de știință, cum a fost și Theodor Mommsen¹, indică faptul că o demolare sistematică se va produce abia din sec. XIX și începutul sec. XX, când piatra de la Sarmizegetusa se vindea la prețuri modice pe piața Hațegului, iar varnițele se pare că au funcționat până în anii '70 ai secolului trecut.

Aceste fenomene, însă, sunt specifice întregii părți europene a Imperiului Roman. Probabil că singura diferență este dată de procentul în care un sit arheologic a căzut pradă distrugerilor sau urbanizării ulterioare. O situație mai bună au cunoscut-o așezările romane din Nordul Africii sau Asia, unde slaba populare și deșertificarea a făcut diferența. Nu suntem îndreptățiți să judecăm trecutul și ceea ce este deja stricat, însă avem datoria de a atrage atenția asupra distrugerilor care continuă și astăzi, chiar dacă nu la aceeași scară. Însă neglijența și dezinteresul se dovedesc a fi la fel de dăunătoare ca și varnițele trecutului.

Viața social-economică. Din acest punct de vedere se poate spune că relațiile de producție din zonă trebuie să fi fost cele cunoscute peste tot în lumea medievală. Majoritatea terenurilor arabile, cât și pășunile și livezile aparțineau marilor proprietari de terenuri. Ele erau lucrate de iobagii care se aflau pe moșia nobilului respectiv. La rândul lor, iobagii, posedau o mică bucată de teren pe care își construiau locuințele. Existau acele sesii iobăgești întâlnite în această perioadă de ev mediu în majoritatea localităților transilvănene.

Despre existența acestor proprietăți la Grădiște, cât și în satele învecinate, ne stă mărturie un document care ne arată că, între „*bunurile pe care Dumitru și Nicolae, fiii lui Petru din Cârnești, le cedează surorii Ecaterina ca zestre la căsătoria acesteia cu Ioan Mora din Zeicani, se află și o sesie iobăgească din Grădiște*”².

Un alt document datat în 3 Noiembrie 1576 îl amintește pe iobagul Dumitru Popa. O cercetare de martori din 30 Aprilie 1634 ni-l face cunoscut pe iobagul Petru Popa, care

¹ Autorul unei opere monumentale, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, prescurtat CIL, care a cuprins inscripțiile din Dacia în vol. III. În timpul vizitei sale în Transilvania a văzut inscripții de la Sarmizegetusa, ce astăzi nu mai există, dispărute din diverse motive, din păcate cel mai adesea topite în varnițele în care localnicii au transformat marmura și monumentele ce au împodobit odinioară orașul roman în var.

² Arhivele Statului Deva, Fond fotocopii, Doc. 1/1489.

era în vârstă de 40 de ani. Cu prilejul unei împărțiri de bunuri între frații Sebastian și Sigismund Semere, care a avut loc la 4 Februarie 1645, la Grădiște sunt amintite casa și lotul de pământ moștenite de către Petru Popa. Dacă el a fost și preot paroh, acest lucru ar însemna că biserica intrase în grija iobagilor români³.

Deși pentru această perioadă suntem vitregiți de existența altor documente care să redea într-un mod mai amănunțit caracteristicile dezvoltării relațiilor feudale la Sarmizegetusa, am putea arăta că atât sub acest social-economic, cât și cultural, întâlnim aici unele aspecte dacă nu identice, măcar asemănătoare cu restul Transilvaniei.

În timpul vizitei împăratului Iosif al II-lea prin Transilvania din anul 1773, constata faptul că în Țara Hațegului existau unii proprietari de pământ care pretindeau iobagilor 4 zile de lucru cu palmele și 3 cu animalele pe săptămână. Ordonanța imperială prevedea fie 4 zile cu palmele, fie 3 zile cu animalele pe săptămână. Pe lângă aceste corvezi țaranul mai avea de plătit și contribuția către stat, produse pentru întreținerea armatei, cărăușie, munca la cetăți și drumuri, etc.⁴

În anul 1773 adresează plângeri împăratului iobagii Mihai Dănilă, Ianeș Cristian, Ion Stăncioni și Miclăuș Șerban împotriva proprietarilor de pământ. Comitele audiind ambele părți a constatat următoarele⁵:

Reclamantul Mihai Dănilă din Grădiște-Varhely (*possessionis Grădiștia, sive Hungarica idiomate Varhelyi dictae*), iobagul contelui Alexe Kendeffy, cu trei fii și tot atâția nepoți trăind în case diferite, având gospodării distincte, s-au plâns că aceștia au fost impuși la contribuții ca și în anul 1748, când avea două sesii. Acum, după divizarea sesiilor între copii și nepoți, nu mai avea decât suprafața de 12 găleți (câble) și 2 și 1/2 fardele, precum și 11 și 1/2 care de fânaț. El însuși a fost scutit de robotă din cauza vârstei, dar fii săi locuind o sesie veche, trebuie să presteze o zi pe săptămână; nepoții locuind pe cealaltă sesie, au obișnuit să lucreze fie cu mâinile, fie cu animalele 5 zile pe săptămână.

Dijma la ovine se lua din 15 oi una, fie din cele cu lapte, fie sterpe. Cine nu îndeplinea numărul de 15 se răscumpăra cu 3 crăițari oaia. La Crăciun dădeau o găină, de asemenea și de Paști, precum și câteva ouă⁶.

Ianeș Cristian era iobagul nobilului Laurențiu Rașca. Deși nu deținea sesie întreagă, în perioada culesului lucra 3 săptămâni dintr-o lună pentru nobil. În celelalte perioade ale anului tăia și căra lemne la curte și nuiele pentru gospodăria nobilului.

Iobagul Miclăuș Șerban al nobilului Sigismund Nagy împreună cu ceilalți iobagi ai acestuia au următoarele sarcini: în perioada muncilor de vară prestau robotă câte 3 zile pe săptămână, iar când era necesar și 4 zile pe săptămână. În perioada de iarnă lucrează 2-3 zile săptămânal pentru nobil. Nu plăteau dijma pentru oi.

Într-un raport al Tablei Comitatului Hunedoara, datând din 1774, către Guberniul Transilvaniei privind mijloacele de existență ale locuitorilor din Comitat, se spune că locuitorii din Grădiște se întrețineau din munca brațelor (*labores manuarum*)⁷.

Documentul prezentat mai sus redă în câteva cifre cât se poate de clar care erau obligațiile iobagilor din Grădiște, față de nobilii locali. Toate acestea, la care se mai adaugă și altele, i-au determinat pe țăranii din Grădiște și a satelor învecinate cum sunt Păclișa, Cârnești, Breazova să participe direct la răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan din 1784: „*Ca la un semnal țăranii din Păclișa, Cârnești, Breazova, Clopotiva, Râu de Mori și Grădiște*

³ Rusu 1997, p. 287.

⁴ Frățilă 1979, p. 322.

⁵ Arhivele Statului Deva, dos. 531/1773, sept. 1773, ff. 41-42.

⁶ Frățilă/Ionaș 1974-1975, p. 378.

⁷ Arhivele Statului Deva, Fond Prefectura județului Hunedoara, dos. 33/1774, f. 15.

se ridică la luptă împotriva nobililor în zilele de 6, 7, 8 și 9 Noiembrie. Țăranii prădară edificiile nobililor din aceste localități”⁸.

Chiar dacă ocupația de bază era agricultura și creșterea animalelor, după 1785 se poate spune că țăranii din zonă încep să se preocupe și de alte meșteșuguri. La Hobița va funcționa o „moară de firez”, probabil un fel de gater în care se obținea scândură de brad, din care nobilul primea 1/3, iar restul se vindea în „țara noastră și Banat”⁹. La Păucinești funcționau patru mori de făină, care aparțineau sătenilor¹⁰.

Viața culturală. Unul dintre primii cărturari care manifestă interes față de antichitățile zonei, este italianul Antonius Bonfinus, care în sec. XV-lea atrage atenția asupra unor inscripții ajunse la curtea lui regelui Matei Corvin de la Buda¹¹.

Localitatea Grădiște (Várhely) era identificată la sfârșitul veacului al XV-lea de către umanistul Johannes Mezerzius, canonic de Alba Iulia, drept Sarmizegetusa, antica capitală provincială. Munca sa, începută încă de la 1495, s-a concentrat pe adunarea de epigrafe, cu scopul creării unei culegeri. O copie a manuscrisului va fi dusă la Veneția de către Filip Móra din Ciula¹², ambasador al regelui Ungariei, ceea ce va oferi și o oarecare notorietate europeană lucrării. Din cele 120 de inscripții transilvănene, 36 provin de la Sarmizegetusa, doar că, în cazul câtorva intervențiile sale au modificat într-o măsură mai mare sau mai mică textul original, lucru care va trezi numeroase suspiciuni în ceea ce privește corectitudinea științifică a datelor¹³.

Stephanus Taurinus, poet și umanist din sec. XVI-lea, a fost puternic influențat de către Mezerzius, doar că, la fel ca și acesta face unele erori: „Zarmis un oraș mare și renumitul sediu de odinioară al lui Decebal al dacilor, după învingerea acestuia a devenit Ulpia Traiana Augusta Dacica, iar în prezent locuitorii îl numesc Varhel, adică locul cetății. Acest fapt a fost mai întâi observat de către ilustrul Ioan Mezerzius, arhidiacon al Cojocnei ... un om foarte cult, pe când în cursul anilor anteriori a cercetat ruinele vechiului oraș susamintit”¹⁴.

Și umanistul sas Lebelius face referire la Sarmizegetusa, dar probabil că l-a copiat pe Taurinus întrucât textele seamănă foarte mult. Între aceștia se mai înscriu Anton Verancsics (1500-1573) și Wolfgang Lazius (n. 1514)¹⁵.

Un rol important în descrierea monumentelor din această capitală îl are cronicarul Stephanus Zamosius (1565-1612)¹⁶. Însă, preocupările sale s-au concentrat în primul rând pe studiul monumentelor epigrafice și aproape deloc pe partea de arhitectură sau planimetrie a orașului. A făcut referire la 26 de inscripții dar, se pare că în mare parte sunt false fiind redactate de el însuși¹⁷.

Contele Giuseppe Ariosti devenit căpitan, apoi locotent-colonel în armata împăratului Carol al VI-lea, lucrând la construirea unei fortărețe în apropiere de Alba-Iulia în anul 1722, a descoperit ruine antice și diverse alte obiecte. El se plângea marchizului

⁸ Densușianu 1976, p. 177.

⁹ Cerghedean 1971, p. 110.

¹⁰ Botezan/Schilling 1973, p. 226.

¹¹ Bonfinus 1558, p. 5, 7; Daicoviciu/Alicu 1984, p. 62.

¹² Veche familie de cneji români din Țara Hațegului. Astăzi satele Ciula Mare și Ciula Mică sunt parte componentă a comunei Răchitova.

¹³ Th. Mommsen în CIL III, p. 153; Bodor 1974-1975, pp. 255-256; I. I. Russu în IDR I, pp. 37-38; *Ibidem*, în IDR III, pp. 33-60; Alicu *et alii* 1979, p. 1; Daicoviciu/Alicu 1984, p. 62; Piso 2006, pp. 23-24.

¹⁴ Taurinus 1944, I-XXII și I-89, P. 67; Bodor 1974-1975, pp. 256-257.

¹⁵ Bodor 1974-1975, p. 256.

¹⁶ Zamosius 1593.

¹⁷ Russu 1966, pp. 437-450; Bodor 1974-1975, pp. 258-260; Alicu *et alii* 1979, p. 1; Daicoviciu/Alicu 1984, p. 64.

Scipione Maffei din Florența, de faptul că unele inscripții s-au pierdut, folosite ca material de construcție pentru clădirea aflată în lucru. Maffei s-a adresat imediat lui Apostolo Zeno, istoric și poet de la curtea imperială, care, la rândul său a ridicat problema la nivelul împăratului. Carol al VI-lea a ordonat cu promptitudine și a susținut financiar prezervarea a cât mai multe inscripții posibil și aducerea lor la Viena. Ariosti a fost numit la conducerea acestor operațiuni. Cu acest prilej a vizitat mai multe locuri, inclusiv locul fostei *Colonia Dacica*, din care a adunat 56 de mari monumente, pe care le-a îmbarcat pe patru vase pentru a le transporta pe râul Mureș. Apoi au fost descărcate și reîncărcate pe alte vase pentru a naviga pe râul Tibisco și pe Dunăre. Din păcate, una dintre aceste nave s-a scufundat la Szeged împreună cu încărcătura sa de 18 piese. Celelalte vase au ajuns cu bine la Viena. Datorită eruditului ofițer, care a copiat textul tuturor inscripțiilor cu mare grijă, nu s-a pierdut nimic. Astăzi, ceea ce a supraviețuit acelor evenimente se păstrează la Hofbibliothek din Viena¹⁸.

Italianul A. F. Marsigli (1658-1730), originar din Bologna, în urma unei călătorii în Transilvania face planșe și desenează un plan al orașului roman. El ne oferă o primă hartă a localității, în care apar amfiteatrul precum și alte edificii, încă vizibile la acel moment. De asemenea a făcut desene ale unor monumente epigrafice sau statui, iar textul unor inscripții ne sunt cunoscute doar din lucrarea sa, întrucât au dispărut de-a lungul timpului¹⁹.

Mărturii importante despre unele opere de artă sau construcții care la sfârșitul sec. XVIII se mai vedeau încă la suprafața solului, cât și descoperiri din vremea respectivă, ne-au rămas de la maiorul austriac S. J. Hohenhausen. El ne oferă, însă, planul unui castru roman, or, ceea ce se putea vedea la vremea aceea nu puteau să fie decât ruinele orașului. Sunt prezentate și diverse alte monumente, unele dintre ele refolosite la biserica de la Densuș. Este amintit și un mozaic policrom, al cărui loc de descoperire, însă, nu se cunoaște, care a fost prezentat și împăratului Iosif al II-lea, cu prilejul vizitei sale prin Transilvania²⁰.

M. J. Ackner (1782-1862) este primul care începe săpături arheologice la Sarmizegetusa și își va publica rezultatele într-o manieră „quasi-științifică”. El venise aici pentru a vedea cele două mozaicuri policrome descoperite în anul 1823. Dar cu acest prilej va descoperi undeva, în interiorul orașului, un nou mozaic aflat într-o stare destul de proastă de conservare. Avea dimensiunile de 8,15 x 6,45 m și o reprezenta pe zeița Victoria înconjurată de amorași și alte divinități. Locul acestei descoperiri nu se cunoaște întrucât autorul săpăturii va reacoperi cu pământ mozaicul la încheierea lucrărilor și nici nu ne-a lăsat niște date concrete privind localizarea.

Cu prilejul celei de-a doua vizite, din anul 1847, Ackner însoțit de J. F. Neigebaur și de un colecționar din Deva, Dr. A. Fodor, observa cu amărăciune distrugerea celor două mozaicuri și distrugerile masive de la amfiteatrul orașului²¹.

¹⁸ G. Ariosti, *Inscrizioni antiche trovate e raccolte tra le rovine delle quattro principali colonie romane della Transilvania dal Conte Giosepe Ariosti nobile Bolognese, Ferarese e Senese, capitano d'infanteria nel regimento Gaier, e parte di esse dal medesimo condotte in Vienna d'Austria per comando della sacra Cesarea Cattolica Real Maesta di Carlo VI Imperatore de Romani l'anno MDCCXXIII*, manuscrite păstrate la Viena, Veneția, Verona; Maffei 1737, p. 168-170; Daicoviciu/Alicu 1984, p. 64, Piso 2006, p. 25, nota 15.

¹⁹ Marsigli 1726; Alicu *et alii* 1979, p. 1; Daicoviciu/Alicu 1984, p. 64; Alicu/Paki, 1995, p. 6.

²⁰ Hohenhausen 1775; Daicoviciu/Alicu 1984, pp. 64-66, Alicu/Paki 1995, p. 6; textul original a fost de republicat în Mălinaș 1997; Piso 2006, p. 24.

²¹ Ackner 1832, I, pp. 269-278; Ackner 1856, pp. 93-96; Berciu 1961, p. 166-167; Alicu *et alii* 1979, p. 1; Daicoviciu/Alicu 1984, pp. 66-68.

Cu prilejul acestor vizite atât lui Ackner, cât și lui Neigebaur, numeroși oameni din sat, chiar și copiii, le-au oferit „spre cumpărare mai multe monede romane de argint și de bronz”²².

Despre o viață culturală documentele existente nu ne ajută în conturarea unui punct de vedere foarte clar, însă am putea presupune că obștea sătească din Grădiște nu a fost lipsită de o credință religioasă. De existența unei școli nu putem vorbi încă.

Statul feudal, după cum este cunoscut, s-a folosit de religie ca mijloc de sprijin pentru a ține sub ascultare masele de oameni. Bănuim că și nobilii din Grădiște, în cadrul „biseriilor de curte”, cât și în biserica amintită ca existentă în sec. XVI-lea, au propovăduit idei religioase în scopul enunțat mai sus.

Biserica și viața religioasă s-au aflat întotdeauna în centrul atenției, mai ales în cazul unei societăți eminamente rurale cum este cea hațegă. Această instituție a fost un factor determinant pentru păstrarea identității culturale și naționale. Din acest motiv construcția, ce trebuia să reprezinte o instituție și un sistem de valori, trebuia să impună prin arhitectură și decor.

Între cnejii din Britonia și cei din satele învecinate au existat legături de bună vecinătate, de rudenie și de întrajutorare, dar au existat și momente de tensiune²³. Probabil așa se explică faptul că la biserica monument de la Densuș, se găsesc sculpturi și inscripții de la Sarmizegetusa.

Localitatea Grădiște comunica cu localitățile din împrejurimi folosind drumul roman care o străbătea²⁴. S-a încercat acreditarea ideii că piesele antice, în marea lor majoritate, ar proveni din „locuri apropiate, respectiv din villae rustice somptuoase, aparținătoare odinioară elitei provinciale romane”²⁵.

Probabil că nimeni nu poate să susțină proveniența tuturor spoliilor romane folosite la bisericile medievale din Țara Hațegului (dar și la împodobirea unor clădiri moderne din țară sau din străinătate) de la Sarmizegetusa. Dar nici faptul că o mare parte dintre ele au fost aduse din capitala Daciei romane, nu poate fi negat²⁶.

Problema transporturilor medievale nu credem că putea să reprezinte un impediment pentru aducerea de la distanță, care este de aproximativ 10 Km în cazul Densușului, a unor piese de dimensiuni sau greutate mari. Aceleași mijloace și mecanisme folosite pentru dislocarea și transportul materialelor pe distanțe mici, puteau fi folosite și pe distanțe medii. De altfel este cunoscut faptul că numeroase monumente epigrafice au dispărut din cauza localnicilor, cel mai adesea iobagi, pentru a nu se vedea obligați să le transporte la distanțe mari. De obicei se cărau piese la curțile nobiliare din zonă, cu căruțele sau cu săniile, or se făceau drumuri spre porturile de la Mureș, de unde erau expediate la Viena²⁷.

Iată ce spunea Nicolae Iorga despre folosirea artefactelor romane în cadrul bisericii de la Densuș, bazându-se pe impresiile acumulate în timpul vizitei sale din Țara Hațegului: „Materialul și l-a luat din acele dărâmături ale cetății lui Traian, ale Ulpiei învingătoare, de unde atâta sărăcime și-a cules bolovani și pietre cioplite pentru căsuțele lor de munte. Carăle „Doamnei de Român” vor fi cărat aice tot acest pietriș ales, toate aceste lespezi netede, acești stâlpi negri, aceste chipuri grosolane de lei, în totul asemenea cu acelea care se văd la scara casei parohiale din Grădiștea însăși. Inscripția lui Longin fu luată

²² Winkler 1975, p. 118.

²³ Izvoare 1989, p. 92-285; Rusu 1997, p. 29.

²⁴ Pascu 1979, p. 311.

²⁵ Popa 1988, p. 229, nota 118; Rusu 1997, pp. 148-149.

²⁶ Wollmann 1974-1975, pp. 307-315.

²⁷ Wollmann 1974-1975, pp. 307-311; în prefața la IDR III/ 2, pp. 15-18.

împreună cu celelalte și jertfelnicul în care e prinsă va fi înlocuit altarul, care se pare a fi înădii”²⁸.

Nici dreptul de proprietate asupra unor locuri cu ruine nu poate să fie un argument foarte solid. Dacă ținem seama, de exemplu, de cazul Densușului, cel mai cunoscut de altfel, putem observa relații foarte strânse în legătură cu Britonia-Grădiște, care merg de la ocupări forțate, până la participarea la împărțirea moșiei.

În ceea ce privește cele peste 200 de piese prezente la Ostrov, proveniența unora dintre ele de la Sarmizegetusa este indiscutabilă. În Muzeul de la Lugoj se regăsesc un fragment de statuie de la una dintre fântânile care flancau intrarea în forul coloniei, precum și un ultim fragment din inscripția celeilalte instalații de distribuție a apei, care se întregește cu un fragment aflat în Muzeul de la Deva și un altul descoperit în timpul săpăturilor arheologice.

Dar nici nu este nevoie să ne întoarcem atât de mult în timp pentru a ne face o idee în legătură cu modul în care dreptul de „proprietate” asupra bunurilor culturale se poate modifica. În zilele noastre această trecere de la un proprietar la altul încă se petrece, iar influența personală a unor oameni pare suficientă²⁹.

În ceea ce privește „vilele somptuoase” din Dacia, aceasta este o afirmație și mai greu de susținut, cel puțin în condițiile actuale ale cunoașterii și cercetării lor. Cu câteva excepții în care avem de a face cu reședințele unor personaje foarte importante, poate chiar posesiuni imperiale, dar care nu se regăsesc în Țara Hațegului, în cele mai multe dintre cazuri luxul și opulența lipsesc. În apropierea Sarmizegetusei au fost cercetate vilele de la Hobița și cea dintre Hațeg și Sântămărie Orlea. Ambele se remarcă prin simplitate și prin aplicarea la scopul pentru care au fost construite, practicarea agriculturii; în nici unul dintre cazuri nu avem de a face cu mozaicuri, inscripții, etc.³⁰.

Tot în zidurile bisericii de la Densuș se regăsesc blocuri din piatră de la un sistem de aducțiune/ distribuție a apei rar întâlnit în partea apuseană a Imperiului. Le avem prezente doar la Sarmizegetusa în provincia Dacia, iar în Dobrogea le regăsim la Histria. Pare cu atât mai greu de crezut să fie folosite pentru aprovizionarea cu apă a unor *villa rustica*, care se remarcă prin simplitate și folosirea aproape exclusivă a tuburilor ceramice³¹. Fragmente de coloană din marmură, capitellurile corintice, inscripțiile imperiale, etc., nu pot să provină decât din capitala provincială.

Desigur, o parte din materialul tegular sau chiar unele dintre monumentele funerare este posibil să provină de la vile apropiate, care oricum se regăseau pe *territorium*-ul Sarmizegetusei.

Această argumentație nu se dorește o judecată la adresa înaintașilor sau a contemporanilor noștri, ci trebuie să ne ajute să înțelegem mai bine situația în care a ajuns marele oraș roman și să oprim, dacă se poate, exodul unor piese din acest loc important pentru istoria noastră. Preluarea și amestecul de artefacte corespunzătoare unor epoci diferite nu fac decât să accentueze, dacă mai era cazul, continuitatea noastră culturală pe aceste meleaguri.

²⁸ Iorga 1939, pp. 160-161.

²⁹ În anii '90 ai secolului XX unul dintre preoții de la Densuș, folosindu-se de influența personală, a reușit să „achiziționeze” piese romane din satele Păclișa, Peșteana sau Hățăgel și chiar de la Sarmizegetusa. Din curtea bisericii au fost recuperate piese cu numere de inventar ale Muzeului Sarmizegetusa, iar cele fără număr de inventar, dar cu proveniența clară, una dintre cele două fântâni ce flancau intrarea în forul Coloniei Dacia, astăzi sunt inventariate în registrele proprii ale bisericii.

³⁰ Floca 1937, pp. 46-47; Floca 1953, pp. 743-754; Russu 1963, p. 445; Popa 1972, pp. 440-447; Mitrofan 1973, pp. 127-144; Branga 1980, p. 109.

³¹ Băeștean 1995-1996, pp. 353-367; Băeștean 2008, pp. 104-108, 124-139.

În repertoriul întocmit de Iuliu Marțian sunt amintite ruinele de cetăți sau castelele nobiliare la Britonia-Grădiște³².

Dacă nu cunoaștem deocamdată de pe teren vestigii ale unor curți feudale românești, posedăm în schimb date în legătură cu familia nobiliară de la Sarmizegetusa-Britonia, unde este pomenită în sec XIV-lea o „Curte a Strămoșilor”, informație ce coboară oricum în secolul anterior atestării monumentului. Existența curților nobiliare este atestată și de prezența bisericilor de familie, care n-au putut fi paraclise sau capele de curte. Vechimea reședinței feudale era în mod firesc, cel puțin la fel de mare ca a monumentului ecleziastic ridicat în preajma ei³³.

A. A. Rusu presupune existența unei biserici la Britonia încă din sec. XIII-XIV, comparând-o prin vechime și importanță cu mult mai cunoscutele monumente de la Streisîngeorgiu, Densuș sau Peșteana. Argumentația se bazează pe spusele lui Mezerzius (c. a. 1516), care la îndemnurile episcopului Filip More de Ciula, probabil, va vizita Sarmizegetusa în căutarea inscripțiilor romane. Referirile la o biserică românească – „*ecclesia Walachica*”, în care erau prinse monumente epigrafe antice, ne pot face să credem că cel puțin la începutul sec. XVI la Sarmizegetusa exista un lăcaș de cult din piatră, construit ca în multe alte cazuri cu materialele romane aflate la dispoziție din belșug. Ctitorii nu se cunosc, de altfel clădirea a dispărut fără a i se cunoaște măcar localizarea³⁴.

La 1576 avem atestată la Grădiște existența unui preot, pe nume Dumitru, care era iobag³⁵.

Se bănuiește că unul din traducătorii *Paliei*³⁶ de la Orăștie (14 Iulie 1582) ar putea proveni din satul Zeicani. Este vorba despre un anume Zacan (care ar putea veni de la Zaican, Zeican) Efrem, profesor la Caransebeș³⁷.

Distrugerea masivă a clădirilor amintite se datorează faptului că pe aici, în sec. XIII-lea au pătruns tătarii și tot pe aici în sec XV-XVII-lea au avut loc numeroase incursiuni otomane de pradă și cucerire³⁸.

În timpul luptelor pentru tronul Transilvaniei dintre Acațiu Barcsai și Gheorghe Rákóczi al II-lea, din Noimebrie-Decembrie 1661, turcii au ajuns până la Grădiște. Cronicarul turc Evlia Celebi numește biserica de aici – *Kuru Kilise* (biserica seacă) și susține că fusese transformată în ruine deja, în urma expediției lui Seidi Pașa din anul 1659³⁹.

Vestigiiile Britoniei așteaptă a fi dezvelite și cercetate. În acest colț al Țării Hațegului există toate condițiile pentru a pune în valoare vestigiile romane și vestigiile românești oglindind transmiterea din generație în generație a unor moșteniri de civilizație străveche.

Localitatea trăiește în sec. al XVIII-lea o însemnată viață culturală, beneficiind de o viață religioasă tumultoasă.

³² Pascu 1979, p. 226.

³³ Popa 1988, p. 224.

³⁴ IDR III/ 2, p. 26; Popa 1988, p. 229; Rusu 1997, p. 287.

³⁵ Rusu 1997, p. 65.

³⁶ Sub titlul „*Palia de la Orăștie*” au apărut primele două cărți ale Vechiului Testament, Geneza (Bitia) și Exodul (Ishodul), aceasta fiind prima traducere românească a lor. Este un important document lingvistic, mai ales datorită încercărilor de unificare a limbii prin evitarea regionalismelor. Volumul are 164 de file și a fost imprimat între 14 Noiembrie 1581 și 14 Iulie 1582, pe hârtie de fabricație sibiană. A fost tipărită la Orăștie, de către fiul diaconului Coressi, Șerban, meșterul mare al tiparelor, împreună cu Marin Diacul, care folosesc pentru prima oară numele etnic de români. Sursa: Centrul de Presă BASILICA al Patriarhiei Române.

³⁷ Rusu 1997, p. 287.

³⁸ Popa 1988, p. 224.

³⁹ Rusu 1997, p. 287.

Pe la 1700 aici se crea o parohie ce ținea de biserica greco-catolică. În conscripția din anul 1733 se vorbește despre existența unui „*Arhidiaconat al Grădiștei*”, care îl avea în frunte pe protopopul Petru din Grădiște. De această instituție țineau satele: Grădiște, Ostrovul Mare și Ostrovul Mic, Ostrovel cu Gureni, Râu de Mori, Valea Dâljii, Clopotiva, Hobița Grădiștei, Breazova, Zeicani, Păucinești, Peșteana și Peștenița. În aceste așezări trăiau 510 familii (la Grădiște 42), în cele 12 biserici slujeau 9 preoți, dintre care 1 singur neunit, existau 4 case parohiale. Lăcașurile bisericești dețineau teren arabil în valoare de 6 cubule și 10 fânațuri. În urma decretului împărătesei Mariei Tereza, din 18 Iunie 1747, are loc desființarea acestuia și constituirea în locul său a Protopopiatului Hațegului⁴⁰.

Recensământul din 1750 arată că la Grădiște exista o biserică, în care doi cantori desfășurau slujba religioasă pentru cei 153 de oameni. Recensământul din 1760 arată că slujba religioasă se desfășura în cadrul bisericii unite, de către doi preoți. Având în vedere faptul că în sat existau 80 de familii unite, și 8 familii neunite, s-a acordat o atenție mai mare instruirii religioase prin încadrarea celor doi preoți în viața comunității grădiștene⁴¹.

În urma conscripției de la 1765 existau următoarele parohii: Clopotiva, Grădiște, Zeicani și Peșteana, în timp ce Hobița Grădiștei și Breazova erau filii. În aceste sate trăiau 214 (la Grădiște 50) familii, pentru care slujeau 4 preoți⁴².

Diferențele cantitative dintre cele două conscripții trebuie puse pe seama tulburărilor religioase provocate de călugării ortodocși Visarion Sarai (1744-1749) și Sofronie din Cioara (1759-1762), atunci când românii din Țara Hațegului se împart în lupta bisericii neunită cu cea unită⁴³.

În anul 1787, urmare a problemelor cauzate de propaganda lui Visarion Sarai, protopopul Zaharia Granskai (grădișteanul), se plânge Împăratului despre comuna care vrea să treacă la neunire și cere instruire de șase săptămâni. În aceste condiții se construiește o biserică din lemn în anul 1797, prin contribuția credincioșilor⁴⁴.

În anul 1811 locuitorii satului, în număr de 652, solicitau o instruire religioasă în mod regulat iar între anii 1827-1835 vor construi o biserică din piatră, cu hramul Duminica Mironosițelor, care a costat la acele vremuri 1500 florini⁴⁵.

Referindu-ne în câteva cuvinte la arhitectura locală, se desprinde concluzia că, toate casele țărănești erau construite din lemn cu fundația de piatră, materiale mai ușor de procurat pentru acea perioadă, probabil că o parte dintre clădiri foloseau chiar substrucțiunile construcțiilor romane. De altfel, în cele din urmă și biserica, acest important lăcaș din viața satului, a fost construită în ultima fază din piatră.

Bibliografie

Ackner 1832	=	M. J. Ackner, <i>Reise nach Várhely in antiquarischer Hinsicht im Jahre 1832</i> , în <i>Transilvania</i> , I, 1832
Ackner 1856	=	M. J. Ackner, <i>Decennal-Aufzeichnung der archäologischen Funde im Siebenbürgen von Jahre 1845 bis 1855</i> , în MCC, I, 1856
Alicu et alii 1979	=	D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, <i>The figured Monuments from Sarmizegetusa</i> , în BAR 55, 1979

⁴⁰ Radu 1903, p. 512, 519; Radu 1913, p. 106.

⁴¹ Ciobanu 1926, p. 40.

⁴² Radu 1903, p. 512.

⁴³ Radu 1903, pp. 418-419, 512; Radu 1913, pp. 108-113.

⁴⁴ Radu 1903, p. 519; Radu 1913, p. 212.

⁴⁵ Radu 1903, p. 520; Radu 1913, p. 212.

- Alicu/Paki, 1995 = D. Alicu, A. Paki, *Town-Planning and population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *BAR International Series* 605, 1995
- AMN = *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca, vol. I, 1964
- Apulum = *Acta Musei Apulensis*, Alba Iulia
- BAR = *British Archaeological Reports* (International Series), Oxford
- Băeștean 1995-1996 = G. Băeștean, *Blocuri de piatră pentru aprovizionarea cu apă în Colonia Dacia Sarmizegetusa*, în *Sargetia* 26/1, 1995-1996
- Băeștean 2008 = G. Băeștean, *Aprovizionarea cu apă în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2008
- Berciu 1961 = I. Berciu, *Mozaicurile romane de la Apulum – Contribuții la studiul mozaicurilor din Dacia*, în *Apulum* 4, 1961
- Bodor 1974-1975 = A. Bodor, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa la umaniști și cronicari – istoricii medievali*, în *Sargetia* 11-12, 1974-1975
- Bonfinus 1558 = A. Bonfinus în *Rerum Hungaricarum decades IV cum dimidia*, Basel, 1558
- Botezan/Schilling 1973 = L. Botezan, R. Schilling, *Conscripții urbariale hunedorene din anul 1785 (III)*, în *Sargetia* 10, 1973
- Branga 1980 = N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980
- Cerghedeian 1971 = M. Cerghedeian, *Conscripția urbarială de la 1785 în Țara Hațegului*, în *Sargetia* 8, 1971
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, vol. I, 1877
- Ciobanu 1926 = V. Ciobanu, *Statistica românilor din Ardeal 1760-1763*, Cluj, 1926
- Daicoviciu/Alicu 1984 = H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București, 1984
- Densușianu 1976 = N. Densușianu, *Revoluțiunea lui Horea în Transilvania și în Ungaria 1784-1785*, București, 1976
- Floca 1937 = O. Floca, *O nouă villa suburbana în hotarul Sarmizegetusei. Eine neue Villa Suburbana am Sarmizegetuser Gebiet*, în *Sargetia* 1, 1937
- Floca 1953 = O. Floca, *Fermă (villa rustica) din epoca sclavagistă romană*, în *MCA* 1, 1953
- Frățilă/Ionaș 1974-1975 = I. Frățilă, V. Ionaș, *Date privind populația iobăgească a domeniului Hunedoara, la 1725*, în *Sargetia* 11-12, 1974-1975
- Frățilă 1979 = I. Frățilă, *Din lupta românilor hunedoreni pentru emancipare națională până la 1848*, în *Sargetia* 14, 1979
- Hohenhausen 1775 = S. J. Hohenhausen, *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen*, Viena, 1775
- IDR = *Inscripțiile Daciei Romane*, București
- Iorga 1939 = N. Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906*, București, 1939
- Izvoare 1989 = *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea. Vol. I (1402-1473)*, Cluj-Napoca, 1989
- Maffei 1737 = S. Maffei, *Museo Imperiale d'Inscrizioni*, în *Osservazioni letterarie*, I, 1737
- Marsigli = A. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysius*, II, Haga-Amsterdam, 1726
- = Mălinaș 1997 = I. M. Mălinaș, *La umbra Sarmizegetusei romane. Basilica din Densuș*, Oradea, 1997
- MCA = *Materiale și cercetări arheologice*, București
- MCC = *Mitteilungen der k. k. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, vol. I, 1856
- Mitrofan 1973 = I. Mitrofan, *Villae rustice în Dacia Superioară (I)*, în *AMN* 10, 1973
- Pascu 1979 = Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Cluj, vol. II, 1979
- Piso 2006 = I. Piso, *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, București, 2006
- Popa 1972 = R. Popa, *Săpături într-o villa rustica de lângă Hațeg*, în *AMN* 9, 1972
- Popa 1988 = R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988
- Radu 1903 = D. Radu, *Diecesa Lugoșului. Șematism istoric*, Lugoj, 1903
- Radu 1913 = I. Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, 1913
- Russu 1966 = I. Russu, *Contribuția lui Zamosius la epigraafia Daciei*, în *AMN* 3, 1966
- Russu 1963 = I. I. Russu, *Aportul lui Ștefan Moldovan la epigraafia Daciei*, în *SCIV* 14/2, 1963

- Rusu 1997 = A. A. Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997
- SCIVA = *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, București, vol. I 1950
- Sargetia = *Sargetia. Acta Musei Regionalis Devensis*, Deva
- Taurinus 1944 = St. Taurinus Olomouensis, *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum (Servilis belli Pannonici libri V)*, Budapesta, 1944
- Winkler 1975 = I. Winkler, *Descoperiri monetare în Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în Sargetia 11-12, 1974-1975
- Wollmann 1974-1975 = V. Wollmann, *Monumente epigrafice "emigrate" din Ulpia Traiana*, în Sargetia 11-12, 1974-1975
- Zamosius 1593 = Șt. Zamosius, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, Padova, 1593

SARMIZEGETUSA FROM THE END OF ANTIQUITIES UNTILL THE MIDDLE AGE (II) (Abstract)

Moving the center of gravity toward Hațeg and ruralization of Sarmizegetusa transformed into a simple estate subject of medieval families partitions, in conjunction with the lack of a coherent policy of preservation, will result in progressive and irreversible destruction of the Roman city. However strange it may seem, the major damages do not date back in the early of great instability. Plans and the testimony of medieval scholars, of Austrian officers or scientists, as Theodor Mommsen indicates that a systematic demolition will occur only in the late nineteenth century and the early twentieth century. It is the moment when the stone from Sarmizegetusa was sold at low prices on the Hațeg markets and limes pit seem to have worked until the 70s of last century.

Although lack of other documents to describe in detail the characteristics of feudal relations development in Sarmizegetusa, we can say that both in the socio-economic and cultural aspects can be found to the rest of Transylvania if not identical, at least similar. Church and religious life were always in the spotlight, especially when we have to do with a rural society like that one in Hațeg country. This institution was a key factor in preserving cultural and national identity. Because of this this reason proper construction, which should be representative as an institution and a system of values, had to impose through architecture and decoration.